

MATERIALE EPIGRAFICE DIN ESTUL DACIEI

de I. I. RUSSU

Este cunoscută și apreciată unanim remarcabila bogăție a materialelor arheologice și epigrafice din Dacia în timpul ocupației romane, în cei 165 ani cît o parte a teritoriului locuit de daco-geți a fost controlat și exploatat de romani (a. 106—271); ele sînt dovezi elocvente despre intensitatea vieții economice, sociale și chiar culturale a regiunii. Aceste prețioase materiale documentare se repartizează cantitativ în mod inegal asupra teritoriului provinciei, în funcție de alcătuirea și dezvoltarea așezărilor, în deosebi a celor urbane, a centrelor de producție și de schimburi comerciale, a localităților de caracter administrativ-fiscal și mai ales a celor militare, care erau mai multe și importante în zona centrală a Transilvaniei: Ulpia Traiana—Sarmizegetusa (Grădiștea Hațegului), Apulum (Alba Iulia), Ampelum (Zlatna), Alburnus (Roșia Montană), Potaissa (Turda), Napoca (Cluj) etc. Aici materialele arheologice și epigrafice (ca și cele numismatice) romane sînt în chip firesc mult mai abundente decît în zonele periferice, la granița teritoriului ocupat și organizat de romani la a. 106, după sdrobirea puterii militare a daco-geților și a formației statale a lui Decebal în arcu carpatic. În restul teritoriului dacic căzut sub ocupație romană, la nord-vest, la nord și est, viața provincială — de caracter mai pronunțat agricol și păstoresc — se grupa în jurul castrelor (castella) de trupe auxiliare¹, cu așezările lor civile anexe, *canabae*, majoritatea purtînd nume dacice sau romane care pentru noi azi sînt necunoscute. Aceste fortificații vegheau la paza hotarelor și ținerea în frîu și exploatare a populației locale aservite și a sclavilor.

Granița de nord-est a provinciei Dacia era marcată de un „limes” format de linia castrelor dintre Someșul Mare și Olt, trecînd pe la vest de munții Căliman, Gurghiu și Harghita, dela Ilișua și Iadu, resp. Orheiul Bistriței la Olteni și Brețcu în Pasul Oituz (fig. 3). Această vastă zonă arheo-

¹ Despre armata romană a Daciei (trupe, castre etc.): Vasile Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, 237 p.; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien*, Berlin, 1938, 275 p. (istoria unităților auxiliare din aceste provincii, în ordinea alfabetică a numelui lor etnic); Szilágyi J., *A dáciai erődrendszér helyőrségei és a katonai téglabélyegek* (Diss. Pann., II 21), Budapest 1946, 87 p. (recenzia critică și unele rectificări: *dacia*, N. S., I 1957, p. 360—363); K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951, 200 p. Despre legiunile din Dacia (XIII Gemina, V Macedonica), v. RE, s. v. „legio” (Ritterling). O istorie completă a armatei romane a Daciei rămîne unul din dezideratele principale privind istoria acestei provincii. — Istoria generală a Daciei romane: C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité* București, 1945, 267 p.; D. Tudor, *Oltenia romană*, 1942, ed. II 1958; *Războaie și atacuri barbare în Dacia romană*, București, 1957; M. Macrea în ATSC V p. 356—411 (bibliografie a. 1937—1948); *Istoria României*, I 1960 p. 345—476.

logică a fost explorată integral cu multă acribie (dar uneori cam în grabă, din cauza condițiilor de timp) mai în urmă (a. 1942) de profesorul de la Debrețin (Ungaria) Paulovics I., în colaborare cu arheologul Székely Z. din Sf. Gheorghe; rezultatele valoroase ale cercetării sînt expuse în ordine topografică, inclusiv unele „detalii” eronate, în cartea lui Paulovics, *Dacia keleti határvonala* [Linia estică a graniței Daciei] (Cluj, 1944), cu o hartă a castrelor dela limita răsăriteană și cu toate referințele bibliografice asupra epocii romane a teritoriului². Cîteva puncte (Inlăceni, Odorhei, Jigodin-Ciuc, Sf. Gheorghe, Brețcu etc.) au fost cercetate, resp. explorate în a. 1950 prin săpături sistematice mai ample (Inlăceni, Brețcu) de un colectiv arheologic al Institutului de Istorie al Academiei R.P.R. din Cluj³. Materialul epigrafic roman din această zonă arheologică nu este relativ numeros; mai abundent apare, în chip firesc, în locurile unde s-au executat săpături sistematice ori chiar simple săpături și lucrări agricole-gospodărești (Cristești, Inlăceni etc.); în alte puncte avem abia 2—3 pietre și eventual cîteva cărămizi ori alte obiecte cu inscripție (ca la Brîncovenești — Reghin, Sărățeni — Sovata, Brețcu ș.a.). Din aceste piese, multe sînt fragmentare, tocite, uzate de vreme, prezentînd lacune în text cu dificultăți de lectură ce nu au fost soluționate și care comportă revizuiți și rectificări, necesare și utile prin noile informații de ordin social, economic și militar pe care le conțin. În paginile de față sînt reexaminat cîteva epigrafe pentru care se dau noi lecturi ori cel puțin sugestii; la sfîrșit două inscripții inedite aflătoare în Tg. Mureș.

I. Inscripții revizuite

A) Cristești (Maroskeresztúr, r. Tg. Mureș)

Așezare importantă din perioada romană pe malul stîng al Mureșului, la vest de Tg. Mureș, cu abundant și important material epigrafic, sculptural, ceramic, numismatic etc. și centru de olari; Paulovics, *Dacia*, p. 81—101; D. O. Popescu, *Materiale*, II 1956, p. 153—195. Din materialul epigrafic fragmentar, sînt prezentate aici două piese mai remarcabile.

1. — Bloc de piatră calcaroasă lung 50, înalt 20, gros 15 cm (în muz. Tg. Mureș, nr inv. 12=1730), provenit din ruinele așezării dela Cristești; publicat cu fotografie de O. Floca, *Colecția arheologică*, Buletinul muzeului arheologic Tg. Mureș (Cluj, 1937; extras din „Gazeta ilustrată”, nr 6—7), p. 15, fig. 9 (=Paulovics, *Dacia*, p. 83), cu text fragmentar (litere înalte 6 cm): ...IDARIVS· F·, întregit în chip firesc [...lap]idarius f(ecit). Este jumătatea dreaptă a blocului cu inscripție a unei construcții de piatră, poate pragul de sus al unei uși sau ferestre, lintel (lintou) cu profil oblic în retragere (fig. 1). În partea stîngă, ruptă și dispărută sau încă negăsită, se afla evident numele meșterului „lapidarius”, care a rămas necunoscut pînă acum. Dar se pare că această bucată cu numele pietrarului există, între piesele epigrafice publicate mai demult tot din zona orașului Tg. Mureș. Este o inscripție — natural, deasemenea „fragmen-

² Recenzii despre cartea lui Paulovics: Dorin O. Popescu, RIR XVI, 1946, p. 303—4; Radnóti A., *Századok*, 1945 —6, p. 265—9. Nu în toate punctele indicate de Paulovics ca loc de castru (castellum) roman se poate admite existența unui asemenea fort, de ex. la Gurghiu (Görgényzentimre), Baraolt (Barót) și altele; cf. C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII 1941, p. 318—321 (dakische und römische Reste im Széklerland).

³ M. Macrea, *Șantierul arheologic Sf. Gheorghe — Brețcu*, în SCIV II 1951, p. 285—311.

tară“ — semnalată la 1911 de harnicul explorator al antichităților ardelenene Téglás Gábor (1848—1916): între alte monumente epigrafice din fosta colecție (azi risipită; o parte din materiale recuperate de muzeul Tg. Mureș) a grofului Teleki Dom. din Gornești (Gernyeszeg, r. Tg. Mureș), Téglás a văzut în 1907 și a publicat în *Klio* XI (1911), p. 504 un „fragment de marnă calcaroasă dintr-un prag de sus al ușei cu litere mari“

Fig. 1. Fragment (lintel) cu inscripție;
Cristești (Muz. Tg. Mureș)

(Fragment eines Türstürzes aus Kalkmergel mit grossen Buchstaben) HERMEROS LAI..., pe care-l prezenta ca provenind din Săbed (Mezőszabéd, r. Tg. Mureș)⁴. În ce privește informația despre originea dela Săbed (unde se pare că n-a existat o așezare mai de seamă, cu construcții de piatră), dacă nu este cazul unei confuzii din partea lui Téglás (cunoscându-i-se felul uneori superficial de a publica materialul arheologic-epigrafic), s-ar putea ca monumentul să fi fost de fapt adus din acel sat de către Teleki la Gornești, fiind însă foarte probabil originar tot din ruinele dela Cristești. Faptul că e deasemenea o „piesă de ușă“, cu litere mari, îndreptățește presupunerea că aceasta ține de bucata aflătoare în muzeu, cu care se acordă pe deplin sub raport epigrafic:

a

b

HERMEROS LAI | IDARIVS F(ecit).

Piatra s-a rupt, foarte probabil încă din antichitate (când s-a prăbușit clădirea), în două bucăți exact în dreptul buclei lui P (a cuvîntului LAPIDARIVS), din care a rămas pe partea din stînga numai I, „LAI“. Apreciind după lungimea piesei din muzeu (50 cm), întregul bloc va fi avut cam 120 cm lungime; este piatra meșteșugarului *Hermeros*⁵ (de origine orientală, eventual chiar grec și libert), clădită într-un monument mai important construit de el. Avem astfel la Cristești atestarea unui pietrar ori „arhitect“ ce se adaugă la puținii meșteri de acest fel cunoscuți pînă acum în mențiuni epigrafice din Dacia romană: CIL III 7895 (Călan, Hunedoara) *Diogenes lapidarius*⁶, 1365 (Micia—Vețel, Hunedoara) *M. Cocceius Lucius lapidarius*, 1601 (loc necunoscut, „Daciae incertae“) *T. Iulius lapidarius*). Despre meșterii pietrari (lapidarii) din Dacia: V. Chris-

⁴ Cu toate cercetările și întrebările insistente (aug. 1952), a fost cu neputință să dăm de urma acestui prețios fragment epigrafic, nici la muzeul din Tg. Mureș, nici la superbul castel (acum azil-sanator de copii) al fostului grof dela Gornești.

⁵ Numele evident grecesc *Hermeros* lipsește din repertoriul de antroponime grecești dir. Dacia, A. Kerényi, *A daciai személynevek*, Budapest, 1941 (ale cărui greșeli și lacune au fost arătate parțial în AISC IV p. 186—233, V p. 282—295); totalul numelor de persoană grecești din Dacia trece de 400.

⁶ Desenul epigrafei CIL, III 7895 (muz. Deva): Téglás G., *Hunyadvármegye története*, I 1902, p. 113, fig. 189.

tescu, *Viața economică a Daciei romane* (Pitești, 1929), p. 81. E cunoscut și un sculptor: *Cl(audius) Saturnin(us) sculpsit* (CIL, III 1413, statuie de femeie din marmoră dela Sarmizegetusa, descrisă de Torma K., *ArchKözl.*, I 1863, p. 141; în muz. Deva).

2. — Altar votiv de trachyt, 52×25×25 cm, existent între a. 1907 și 1942 (zidit într-un perete) la castelul din Gornești (Gernyeszeg); publicat de Téglás G., *Klio*, XI 1911, p. 503 cu lectura: MARTI ET V(ictoriae), Q CAECI/VS CAE/LIANVS / PRAEF(ectus) A(lae) / POSVIT, preluată în AnnEp. 1912, nr. 74 (după care Wagner, *op. cit.*, 20; Kerényi, *op. cit.*, nr. 554); Paulovics, *Dacia*, p. 96, fig. 58a (regăsind piesa) o publică din nou cu o bună fotografie; azi nu știm unde se va fi aflând acest altar votiv, dar fotografia bună, destul de clară dată de Paulovics arată că lectura adoptată de toți cercetătorii citați nu este cea bună: la marginea dreaptă altarul e corodat (de ploaie sau de apa Mureșului, în ruinele dela Cristești), iar textul șters era ceva mai lung, divinitatea și personajul dedicant având nume puțin diferite decât a citit în grabă Téglás. Citim cu întrebările respective:

MARTI AV .	Marti Au[g(usto)]
Q. CAECI . .	Q(uintus) Caeci[li-]
VS CA . . .	us Ca[eci-]
LIAN . .	lian[us]
PRAEF . .	praef(ectus) [al(ae)]
POS . . .	pos[uit].

Fig. 2. Altar votiv ; Cristești.

Este de preferat lectura AVG(usto), căci urmele lui A+V în ligatură se văd destul de bine, iar dedicațiile „Marti augusto“ sînt mult mai numeroase (ex.: CIL, III index p. 2516 și 2665; alt exemplu din Dacia: AISC I/2, p. 54=AnnEp. 1934, 11, Sarmizegetusa), decât cele dedicate „Marti et Victoriae“ (ex.: CIL, III 1098). Unitatea militară al cărei comandant era Q. Caecilius Caecilianus poate să fi fost numai ala Bosporanorum cu garnizoana la Cristești⁷ (nu Batavorum dela Războieni-Cetate-Székelý-földvár, r. Aiud, cum admitea ca eventual Téglás).

⁷ Despre ala I Bosporanorum : Wagner, *o.c.*, p. 18–19, Szilágyi, *Téglabély.* p. 17, pl. XIV 202–205.

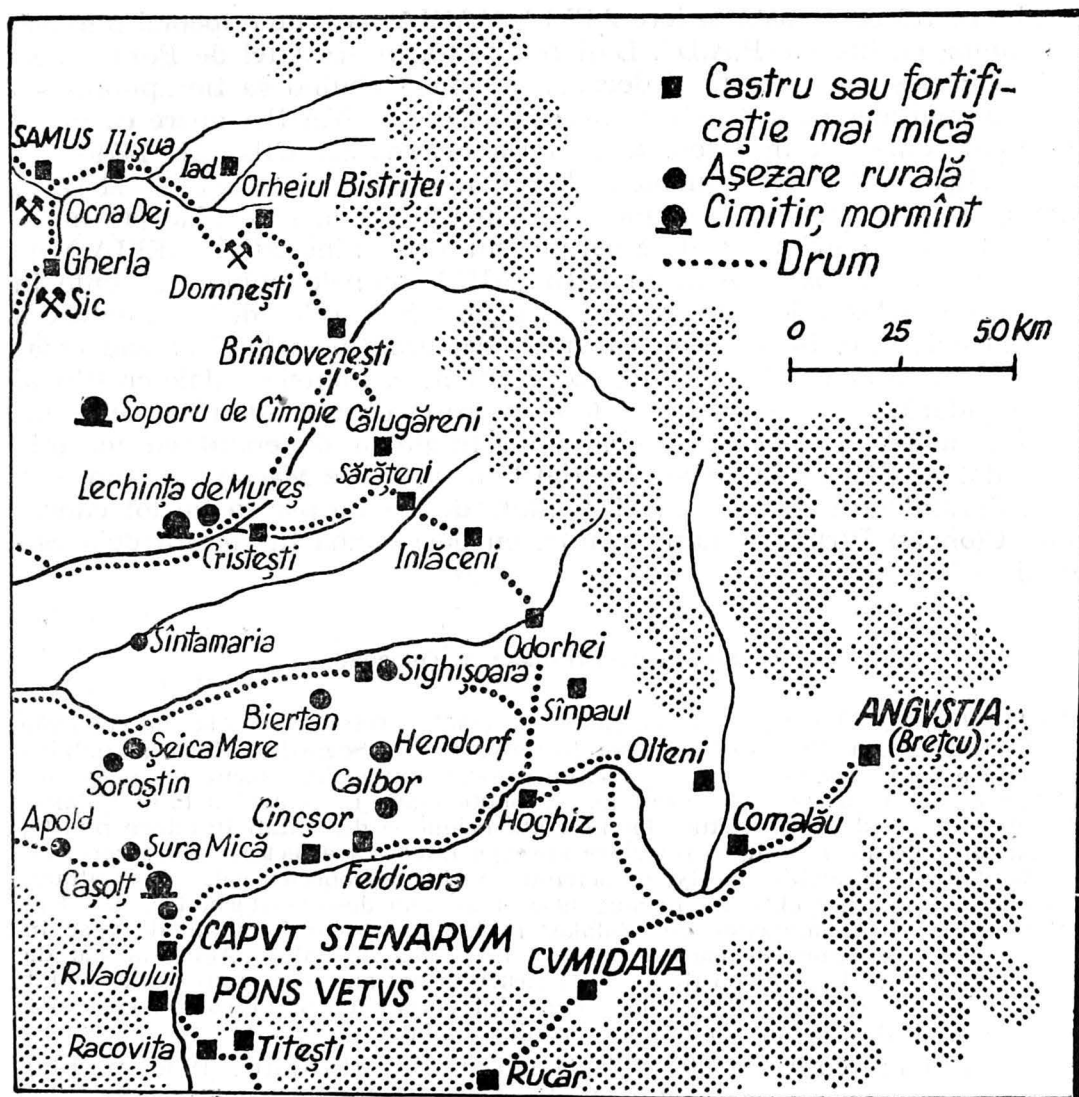

Fig. 3. Zona de răsărit a Daciei romane.

E) Sărățeni (Sóvárád, r. Tg. Mureș)

Castru roman, garnizoana cohorței I Alpinorum (peste care se suprapune satul actual), închizînd cursul superior al Tîrnavei Mici (Paulovics, *Dacia*, p. 38—43). De aici se cunosc trei inscripții fragmentare: CIL, III 6255=7713=12553; 7717; 7717a=12554 și un fragment de epitaf(?) în MuzIst Cluj (inv. I 6192: D(?) /...FRO .../...ASA .../...A(?) TA...); cărămizi stampilate cu C I ALP (CIL, III 8074, 8b, c, e etc); *Materiale*, VIII 1962, p. 331—336 (săpăturile Z. Székely, 1959).

3. — La sfîrșitul sec. XVIII-lea a apărut la Sărățeni un fragment de inscripție, publicat de eminentul naturalist (mineralog) aiudean Benkő F. în revista beletristică *Parnassusi Időtöltés*, VI 1800, p. 3: în ruinele dela Sô-

vărad o piatră cu această scriere AELIA MARIA, care nu e tocmai romană, și cărămizi cu literele P.A.D.⁸. Deși reprodușă în acest fel de Benkő, epigrafa a rămas necunoscută și deci... inedită, trebuind să fie „publicată” din nou, mai ales că a dispărut orice urmă de ea. MARIA apare ca nume gentiliciu roman și în Dacia (ex. Maria Secundina, CIL, III, 1479), iar uneori chiar în loc de cognomen; dar în inscripția sârățeană — al cărui caracter roman este neîndoielnic — elementul onomastic „Maria” nu e tocmai la locul potrivit, încît se pare că nu a fost bine citită: AELIA MARIA poate să fi fost o AEL(ia) IA[nu]ARIA, ambele nume frecvente în inscripții. Confuzia de nume s-ar datora fie stării rele de conservare a textului epigrafic, fie faptului că vreun cărturar secui localnic sau chiar Benkő dela Aiud va fi crezut că poate citi în el numele iudaic-creștin al „sfintei Maria”, ceea ce a putut lăsa impresia că inscripția „nu este integral romană”. Era foarte probabil un fragment de epitaf cu formula obișnuită, ca „D(is) M(anibus) / Ael(ia) Ianuaria (sive Maria) vix. ann. . . .” (etc.). Cărămizile cu litere „P.A.D.” citate de Benkő par să fie tot cunoscuta „C(ohors) P(rima) AL(pinorum)”, cu garnizoana în castrul dela Sărățeni.

C) Inlăceni (Énlaka, r. Odorhei).

În *ErdMúz*, XXIII 1906, p. 132—3, Buday Á. (1877—1936; conferențiar de epigrafie la universitatea din Cluj, apoi profesor la universitatea Seghedin, Ungaria) publică două altare votive romane cu inscripție, de conglomerat nisipos suriu, foarte granulos, descoperite în a. 1901 „pe locul numit *cetate* (vár), în centrul satului Enlaka” (păstrate în muzeul Cluj). Lectura lor prezintă lacune și dificultăți în câteva puncte, iar una din epigrafe necesită o revizuire aproape integrală a lecturii și interpretării date de Buday, Hampel și Király. În privința locului descoperirii celor două altare, e necesară o precizare obținută în aug. 1950 chiar dela descoperitorul lor, moș Kerestély Mózes, țaran muncitor din Enlaka: în tinerețe, cu o jumătate de veac în urmă, făcînd o săpătură de caracter agricol în partea de hotar „Átal”, la sud de castru, cam 200 m de locul porții sudice a castrului roman, — el a scos din pămînt cele două pietri cu inscripție, predate muzeului clujan. Locul descoperirii se află așadar la est de sat, nu „în mijlocul satului” Enlaka⁹.

4. — Altar votiv de 90×42×34 cm. Buday (*ErdMúz*. 1906, p. 132) propunea lectura: „Dianae reg(inae) sacrum pro salute T(iti) / agemp . . . ? / Nepot(is) praef(ecti) / coh(ortis) IIII Hisp(anorum) / de reb(us) gest(is) / Valent(inus?) eius”. Potrivit cu această deslegare, altarul ar fi închinat de un sclav Valentinus pentru sănătatea stăpînului său comandant al coh. IV Hisp., T(itus) — Nepos, care ar fi avut eventual un „nomen gentiliciu (de familie) barbar (agemp . . . ?)”. Hampel J., *ErdMúz*. 1906, p. 231—2 observa că în r. 4 trebuie să fie un nume roman (nu „barbar-provincial”) al vreunui aristocrat comandant de unitate, conținînd literele A, E, N, de ex. VALENTINVS, iar expresia „de rebus gestis” ar indica „ocupația

⁸ „Sováradon — megállapodtam, az holott vagyon valami régi várnak romladoszott maradványja, mely hogy mitsoda vár lett légyen nem tudták megmondani; hanem talátnak ottan az előtt való időben egy követ ilyen írással: AELIA MARIA mely nem egészen római. Téglatát is mondottanak ottan lenni, ilyen betűkkel P. A. D. Pénzeket is hoztanak elő kérésre; de azok a Rákóti póltrái és dántesek voltak”.

⁹ Informațiile bibliografice despre castrul și așezarea dela Inlăceni citate în art. „Un raport epigrafic dela Mihăileni”, EKL, p. 532—541; Paulovics, *Dacia* p. 43—48; Székely Z., *Sepsiszentgyörgyi tartományi Múzeum évkönyve*, 1955, p. 37—48 (*Almanah* 1879—1954, Tg. Mureș, p. 31—41); Macrea, SCIV II/1, p. 304—306; OCD, p. 341—344.

sclavului Valentinus“. Király P. în scrisoarea sa din Dumbrăveni (*ibid.*, p. 233) propune lectura: „Dianae / reg(inae) sacrum / pro salute T(iti?), / age(ntis) m(agistri) p(editum) / nepot(is) praef(ecti) / coh(ortis) etc.“, înțelegînd că „Titus (ori Tiberius) ar fi fost locțiitorul și totodată nepotul prefectului, iar lui i-a dedicat altarul sclavul Valentinus“, — ceea ce evident nu are niciun rost, nicio valoare. — Piatra fiind de calitate inferioară, granuloasă, iar literele săpate neregulat, cu multe stîngăcii (nu „cu îngrijire, indicînd epoca Antoninilor“, cum greșit se pronunță Buday, p. 132), descifrarea textului este mult îngreunată. Cuvintele existente efectiv pe piatră prezintă însă mari divergențe față de ceea ce au citit și întregit mai mult pe ghicite Buday și Király. În r. 1—2 lectura lor e valabilă; în r. 3 se vede PRO SAL ET, adică „pro sal(ute) et“, după care în r. 4 (aproape complet tocit de vreme) se disting cu greu urmele literelor INCOLM, „incol(u)m(itate)“ prescurtat, din formula „pro salute et incolumitate“, urmată de numele propriu în genitiv la sfîrșitul r. 4 și în r. 5 P D NEPOT PRAEF, adică „P(ublii) D(idii?) Nepot(is) sive Nepotiani) praef(ecti) coh. IIII Hisp(anorum)“; în r. 7 e clar la început D R (nu „de reb“ al lui Buday), apoi mai puțin sigur ET GEST; rostul acestor sigle pare a fi „D(omo) R(oma)“, ca loc de obîrșie a lui P. D. Nepos, deși nu avem la îndemînă exemple de prescurtarea celor două cuvinte prin D R; de aceeași origine romană sînt alți doi comandanți ai cohortei IV Hispanorum¹⁰. Restul textului pare că formează o singură expresie „et Gest(?) Valent. eius“, care poate fi interpretat ca „et Gest(iae? Gessiae?) Valent(inae) eius“, înțelegînd după „eius — coniux (resp. coniugis)“, „a soției lui“¹¹. Altarul a fost ridicat deci pentru sănătatea și bunăstarea lui P. D. Nepos și a soției lui, *Gest (?) Valentina*. În acest caz însă lipsește ceva în inscripție: numele dedicantului, a cărui omitere ar părea surprinzătoare la prima vedere; există totuși analogii¹², iar asemenea cazuri de „anonimat“ în dedicații corespund cu caracterul laconic al epigrafelor antice, ca și cu mentalitatea credinciosului om simplu din antichitate (ca și din alte epoci), care nu-și scria uneori numele pe ofrande fie din cauză că-l subînțelegea în simplitatea lui naivă ca ceva clar și evident („eu am pus“), fie dintr-o modestie discretă vînd să păstreze anonimatul, „secretul“ ofrandei sale. În cazul inscripției dela Inlăceni ar putea fi vorba de vreun subordonat din unitatea militară coh. IV Hispanorum, sau un sclav (libert) care va fi ridicat altarul în cinstea și sănătatea comandantului garnizoanei și a soției acestuia, — dacă deslegarea și interpretarea părții finale a textului este valabilă. Lectura întregii inscripții ar fi următoarea:

¹⁰ C. Iulius Iulianus dom. Roma, CIL, III 946; P. Ael(ius) Honoratus dom. Roma, într-o inscripție dela Mihăileni, EKL, p. 537, nr 4.

¹¹ Exemple de întrebuițarea lui *eius* cu sensul „(coniux) eius“ în epigrafia Daciei: CIL, III 881 Fl(avius) Apollinaris eius; 1425 Aelia Romana eius; 7912 Vitia Threptes eius; ACMIT 1929, p. 305 Antonia Iulia eius, Aelii Antipater, Iulianus, Genialis et Iulia filii eorum.

¹² De ex. CIL, III 765 (Căian, Cluj), Numini Asclep., p(ro) s(alute) M(arcii) Aur(eli) Vitalian(i) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito), — pus probabil de un sclav al lui Vitalianus, care nu-și scrie numele; sau CIL, III 1361 Silvano domestico v. s. 1. m.; 1014, 7758, 7841 etc.; *Materiale*, VI, 1959, p. 881; *infra*, p. 204.

Fig. 4. Altar votiv; Inlăceni (Muz. Cluj).

epitetul imperial al cohorței ANTONINIANAE sau SEVERIANAE¹³. În r. 1 nu este REG, ci AVG, iar în r. 8 la sfârșit nu SE SVIS, ci AE sau N+E în ligatură urmat de V S L. Textul epigrafei e dat (fără să pomenască de publicarea și discuția dela 1906) ca o „noutate” de A. Kerényi, *A daciai szemelynevek* nr. 2252 „lehelly ismeretlen. Ifj. Alföldi A. másolata. Kolozsvár, Erdélyi Nemzeti Múzeum: Dianae aug. / sacrum / T. Ael. Cres/centian/us praef. / coh. IIII Hisp. / / ... ae v. s. l.“. Lectura pare a fi cea adevărată, cum a demonstrat controlul textului după piatră și desenul după fotografie (fig. 5):

DIANAE AVG
SACRVM
TAE LCRES
CENTIAN
VS PRAEF
COH IIII HISP
! ! ! ! !
! ! ! AE V S L

Dianae aug(ustae)
sacrum
T(itus) Ael(ius) Cres-
centianus
praef(ectus)
coh(ortis) IIII Hisp(anorum)
.....
..... ae v(otum) s(olvit) l(ibens).

Cele două altare votive dela Inlăceni, nefiind reproduse în AnnEp, ori în alte publicații de circulație mai largă decât *ErdMúz.* de la Cluj, au rămas prea puțin cunoscute erudiților: nu sînt amintite în bibliografia privitoare la coh. IV hispanică în cadrul istoriei trupelor din Dacia (Christescu, Wagner, Szilágyi; supra, p. 181, nota 1), citate numai de Paulovics (*Dacia*, p. 46).

¹³ G. M. Bersanetti, *I soprannomi imperiali variabili degli auxilia dell'esercito romano*, in *Athenaeum*, XVIII 1940, p. 105–135; cf. SCIV X, 1959, p. 314; supra, p. 170.

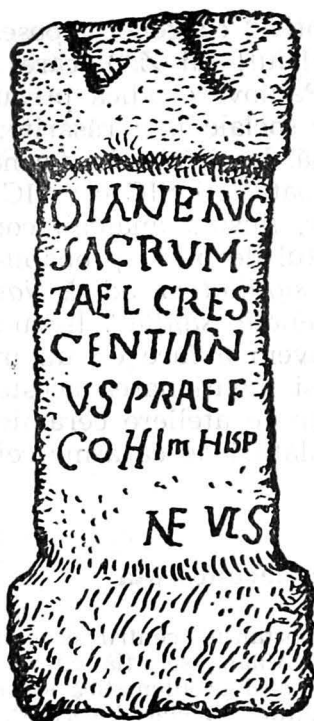

Fig. 5. Altar votiv; Inlăceni (Muz. Cluj).

Fig. 6. Altar votiv; Inlăceni (Muz. Cristur).

6. — Altar votiv de piatră calcaroasă, $53 \times 27 \times 15,5$ cm, litere înalte r. 1 și 3 de 4 cm, r. 2 de 6 cm; aflat în pământ cu ocazia unei săpături agricole în grădina țaranului muncitor Fülöp J. la vest de castru; azi se păstrează în muzeul raional Cristuru Secuiesc: publicat de Paulovics, *Dacia*, p. 47, fig. 8 (foto), cu lectura (fig. 6):

IOM	I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
EROS	Eros
ZOTICI	Zotici
SICVS	Sic(ilia) v(otum) l(ibens) s(olvit).

Încercînd o explicație pentru literele SIC, eruditul editor observă că *Eros* și *Zoticus* sînt nume frecvente la sclavi, fiind doi greci, iar SIC ar însemna SIC(ilia), deci un „sicilian”¹⁴. Exemplele citate de Paulovics ca analogii (în care e vorba de personaje importante din aristocrația militară romană: comandanți, praefecti, ai cohortei IV Hisp., rang echivalent cam cu un locotenent-colonel de azi) nu au nici o valoare pentru tilcuirea inscripției votive a lui Eros, care aparține altei categorii sociale: sclav ori

¹⁴ Paulovics, *Dacia*, p. 47 „*Eros és Zoticus cognomenek, az első tipikus szolganév (servus, libertus) a feliratokon. Zoticus is szerepel mint libertus. Mindkettő görög jellegű s ezért igen valószínű a negyedik sor kiegészítése, hogy a görög településű Sicilia-ból származott. Ezt alátámasztja az is, hogy az eddig ismert énlakai feliratok felén megtalálható a fogadalmat tevő származási helye (CIL, III 945, 946, 948 = 7718, 6257)”.*

lucrător liber, după cum înțelegem pe „Zotici“ ca genitiv posesiv („Eros [sclavul] lui Z.“) sau ca patronimic („E. [fiul] lui Z.“), care nicidecum nu-și indica obârșia în felul cum credea Paulovics, adică precum făceau comandantii garnizoanei ori alte elemente sociale mai răsărite; încît soluția cu „Sic(ilia)“ nu este de luat în seamă. Dealtfel, nici forma literelor nu e tocmai clară, lipsită de echivoc: se poate citi SIC ori SIG, abreviație cu sens ce nu rezultă limpede și sigur, lipsind analogii convenabile; dacă nu e „s(ervus) i(tem) c(ustos)“ — destul de puțin probabil —, ne-am putea gândi mai curînd la *sig(illarius)* ori *sig(illator)*, adică *figulus sigillator*, fabricant de statuete, figurine sau reliefe, *sigilla*¹⁵. Întrucît asemenea întregire este admisă, e probabil că avem a face cu un meșteșugar *Eros* sclav [în caz că ar fi libert n-ar lipsi menționarea acestei situații, *l(ibertus)*], al unui *Zoticus*, poate proprietar de ateliere ceramice undeva în zona castrului, lingă canabele formate alături de cazarma-cetate a cohorții IV Hispanorum.

II. Inedite de proveniență necunoscută

În orașul Tîrgu Mureș (Marosvásárhely), importantul centru economic, administrativ și cultural al regiunii Mureș-Autonomie Magh., se află citeva piese epigrafice a căror proveniență e necunoscută ori cu totul problematică și pe care trebuie să le înregistrăm deocamdată între inscripțiile „Daciae incertae“, împreună cu majoritatea celor publicate ori reproduse de Mommsen în CIL III p. 253—6. Sînt descrise aici două epigrafe mai remarcabile.

7. — *Lespede funerară din piatră calcaroasă cristalină, fragment înalt de 86, lat 58, gros 21 cm, litere înalte r. 1 de 6,5, în rest 6 cm. Este partea stîngă, cam 1/2 din monument cu relief din care rămîne un bust de bărbat ținînd în mîna dreaptă un obiect lat ascuțit, probabil un pumnal; din marginea de jos încă lipsește o bună bucată. Cîmpul inscripției este încadrat lateral de o colonetă pe care se află un lujer de viță cu frunze și ciorchini de strugure. La marginea rîndurilor inscripția are linii (sgîrieturi) bine vizibile, trasate în prealabil pentru a fi asigurată alinierea literelor, care sînt destul de frumos modelate, chiar elegante, din „epoca bună“, pe la mijlocul sec. II, cum ar indica și numele gentilicului *Aelius* (luat dela împăratul P. Aelius Hadrianus, 117—138; sau dela T. Aelius Antoninus Pius, 138—161). Fragmentul a fost descoperit în a. 1950, la baza unui contrafort pe latura de nord a bisericii reformate celei mari din Tîrgu Mureș, de unde a fost scos cu ocazia lucrării de renovare și consolidare (fragmentul se păstrează la aceeași biserică, unde a fost observat și ne-a fost semnalat de arheologul N. Vlăssă, în a. 1952). Aici fusese adus și utilizat ca material de umplutură la temelia zidăriei cu ocazia clădirii bisericii, în stil gotic, prin sec. al XV-lea¹⁶, din altă localitate, probabil dela Cristești (supra, p. 182) sau din alt punct cu așezare romană din zona orașului, în valea Mureșului ori a Nirajului (Nyárád);*

¹⁵ H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römer*, II (1879), p. 124—125 A. Blanchet — E. Pottier, DA, IV p. 1302; Hug, RE, II A, 2279 etc.

¹⁶ Orbán B., *A Székelyföld leírása*, IV (Pest, 1870), p. 118—131 : a vásárhelyi vár (biserică fortificată a reformaților din Tg. Mureș).

e foarte puțin probabil că ar fi fost descoperit chiar în teritoriul orașului Tg. Mureș, unde nu pare să fi existat o așezare mai de seamă din epoca romană¹⁷. Partea păstrată este clară, dar întregirea restului nu se poate face cu probabilitate decât în rîndurile 8 și 9. Ligaturi r. 5 și 7 A + E + L; lectura (fig. 7):

D	D(is) [M(anibus)]
M · FABIVS ·	M(arcus) Fabius
VET · COH · V	vet(eranus) coh(ortis) V[. . . ., vix(it) an-]
NOS · LXIII I	nos LXIII, m[il(itavit) an.]
FILI · P · AEL · M . . .	5 fili P(ublius) Ael(ius) M[. . . . et]
DIONYSIA · I	Dionysia I[.]
P · AEL · QVINTV	P(ublius) Ael(ius) Quintu[s patri p(ient.?)]
H S	h(ic) s(itus) [e(st)].

Traducere: „Zeilor Mani (sufletele morților), Marcus Fabius... veteran (fost ostaș) al cohortei V..., a trăit ani 63, a servit în armată ani...; fiii lui: Publius Aelius M... și Dionysia..., Publius Aelius Quintus au pus tatălui lor (această piatră de mormînt); aici este așezat (înmormîntat)“.

Sînt foarte modeste elementele documentare noi pe care le aduce acest fragment epigrafic: numele banale ca *Fabius*, *Aelius*, *Dionysia*, *Quintus* (*praenomen*, „nume de botez“, utilizat impropriu drept cognomen, fenomen cunoscut la provincialii recent romanizați¹⁸); tatăl veteran *M. Fabius*... poartă un alt gentiliciu decât copiii săi, *Aeli*. Numele unității militare nu poate fi întregit cu certitudine ori măcar cu oarecare probabilitate, V... e mai curînd cifra V („cinci“), ori VI, VII, VIII, deci o cohortă cu acest număr de ordine, ca V Lingonum din Porolissum¹⁹, V Gallorum (în Banat și Oltenia), VI Thracum (la Românași-Unguraș, r. Zălau), sau VIII Raetorum, în a. 129 la castrul Inlăceni²⁰; dacă V- este inițială a numelui etnic al trupei, ar putea fi amintită cohors *Vindelicorum*, atestată în mai multe locuri din Dacia²¹. Poate fi oricare din aceste cohorte (mai apropiată pare a fi VIII Raetorum), dar poate fi și o unitate necunoscută pînă acum. Lipsind un indiciu asupra locului unde se afla în antichitate epitaful lui *M. Fabius*... și unde și-a sfîrșit acesta zilele în vîrstă de 63 de ani, ca și numele unității sale, lespedeaa funerară dela biserica din Tg. Mureș pierde cea mai mare parte din valoarea documentară; eventuala descoperire a jumătății din dreapta ar reprezenta un cîștig mult mai important din acest punct de vedere.

8. — Alt ar votiv de piatră calcaroasă, înalt 40, lat 24, gros sus 24, jos 18 cm; litere între 3,5 (r. 1) și 1,5 cm (r. 5), incizate cu unele stîngăcii și lipsuri (de ex. L e făcut aproape ca un I, T are bara orizontală incompletă ca un I; cuvîntul PRO e scris de două ori); capitelul are în față resturi de ornamentație, niște frunze ce par să fi fost elegant modelate.

¹⁷ Paulovics, *Dacia*, p. 97–101.

¹⁸ Alte exemple, ca *Scantius Lucius*, *Aurelius Titus* și bibliografia, în AMCluj, 1956, p. 124.

¹⁹ AMCluj, p. 108.

²⁰ OCD, p. 340 = *AnnEp*. 1960, 375.

²¹ Alföldi, *Magyarok és románok*, Budapest, I (1943), p. 44.

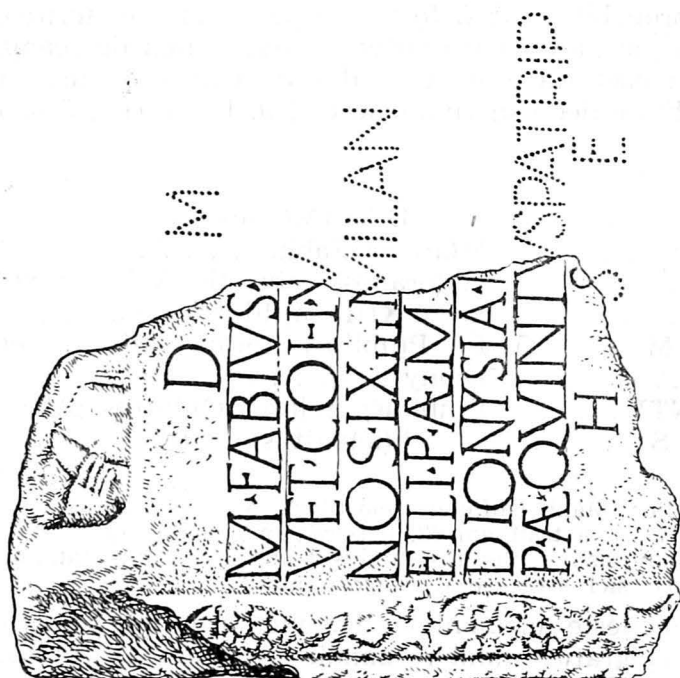

Fig. 7. Stelă funerară (fragment) ; Tg. Mureș (?).

Lectura nu e pe deplin sigură, din cauza formelor neregulate de litere și a stării mediocre de conservare a feței scrise, ca și a întregului altar. Ligatură în r. 2 A+N. Altarul se afla în colecția lui A. Filimon, fiind probabil adus din zona Germisara (Geoagiu, reg. Hunedoara)²² (fig. 8):

SILVANIS ET	Silvanis et
SILVANO CAM	Silvano Cam-
PEST PRO PRO	pest(ribus) pro <pro>
SAL BOCIINIFR	sal(ute) Boci(?)ni Fr-
ONTO PATER	onto pater (posuit?).

Traducere: „Silvanelor și lui Silvanus (și) Campestrelor pentru sănătatea lui Bocinus(?), Fronto tatăl (lui — a pus acest altar)“.

Interesantă și nouă în Dacia (probabil și în alte zone romane) este apariția într-o singură dedicație a celor trei serii de zeițăți: *Silvanae*, *Silvanus* și *Campestres*. Prima grupă, femininele *Silvanae* (*Nymphae*), derivate și asociate cu *Silvanus* (zeul pădurilor, al cîmpului, plugăriei, vînătorii etc., foarte popular în Dacia și în alte provincii dunărene, illyrice), apar și în alte dedicații din aceste regiuni²³. *Campestres* este o grupă de zeițăți independente (nu ca un epitet al lui *Silvanus* ori al *Silvanelor*, deși nu e despărțit prin *et* de numele acestora), inițial epitet al celticelor „*Matres*“, divinități militare ale castrului (lagărului), ca protectoare ale soldaților și cîmpului de instrucție²⁴. Sînt rare dedicațiile „colective“ în care se menționează *Campestres* și *Silvanus*²⁵. Apariția „zeițelor taberei“ în inscripția noastră ar fi un indiciu că dedicantul *Fronto* este militar (ori veteran), fără un grad mai de seamă, ci eventual simplu „gregar“ din careva unitate auxiliară ce staționa în castrul dela Cigmău ori în zona hunedoreană, la fel ca fiul său cu nume ce nu e clar, lectura dubioasă, putînd să nu fie roman, ci barbar-provincial; cf. eventual *Buccinius*, *Boccon*(?)²⁶, posibil de obîrșie orientală-semită ori chiar africană (cf. *Mauri Micienses* la Micia), sau celtică(?)²⁷.

La sfîrșitul acestei serii de materiale și însemnări epigrafice este util și necesar a releva că întregul material scris pe pietre, cărămizi sau alte obiecte, inclusiv toate fragmentele oricît de modeste și mărunte ar părea,

²² Colecția de antichități și obiecte istorice-artistice a eminentului profesor, erudit și pasionat colecționar Aurel Filimon (+ 1946) din Tg. Mureș (str. Somnului-Harcsa utca nr 2A; fosta „Ritz-telep“) cuprinde o grupă de vreo 12 piese sculpturale și fragmente din epoca romană (medaliaoane, capete de lei funerari etc.) împreună cu acest altar votiv, — obiecte ce nu erau aduse din Cristești sau din zona apropiată orașului Tg. Mureș. Asupra provenienței lor, lipsind vreo însemnare a lui A. Filimon, singurul indiciu valabil rămîne deocamdată informația ce ne-a dat fiica d-nei Filimon, Vera Vietenberger (28 X 1952): „în a. 1944–5, familia lor—refugiată dela Tg. Mureș la București—era dispersată din capitală în com. Rapoltul Mare (între Deva și Orăștie), unde A. Filimon a adunat mai multe obiecte antice din împrejurimi, transportîndu-le cu mașina și aducîndu-le după 1945 la Tg. Mureș; de aici, în anii următori, niște amatori (cunoștințe familiare) au dus mai multe piese antice la București“. Așa fiind, e probabil că altarul și sculpturile au fost achiziționate dela G e r m i s a r a (Cigmău, Geoagiu) punctul cu ruine și materiale romane cel mai remarcabil și mai apropiat (cam 10 km) de Rapolt; mai puțin probabil ar fi Uroi la vest de sat (mică așezare în legătură cu cariera de piatră), sau chiar Micia (Vețel, 10 km vest de Deva).

²³ Exemplu: CIL, III 10460 *Aquincum Silvano et Silvanis*; 13497 *Vindobona Silvano et Silvanis et Quadrubis*; cf. R. Peter, art. „*Silvanus*“, în *Lexikon der griech. und röm. Mythol.*, IV (1915), 871 etc.

²⁴ Despre *Campestres*: Ihm, RE III (1899), 1444–5; *Thesaurus linguae Latinae*, III (1907), p. 210; Heichelheim, RE XIV 2223–4; Macrea AISCV p. 247–9 (cu deosebită privire la Dacia).

²⁵ Exemplu: CIL, VI 3114a din Roma *Iovi optimo maximo, Iunoni, Minervae, Marti, Victoriae, Mercurio, Felicitati Saluti, Fatis, Campestribus, Silvano, Apollini, Dianae, Eponae, Matribus, Sulevis et Genio singularium aug.*

²⁶ *Thesaurus. l. Lat.*, II (1906), p. 2057–8.

²⁷ Cf. antroponimele celtice *Boccus*, *Bocurus*, *Bogi*—; *Bocca*, *Bocco*. A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, I 454, II 891; *Buccinius* în CIL, VI 13616 ș. a.

Fig. 8. Altar votiv ; Tg. Mureș (?).

din provincia Dacia este în curs de prelucrare, controlat, revizuit și studiat spre a fi publicat în marea „Culegere de inscripții antice din R.P.R.” de un colectiv al Institutului de Istorie al Academiei R.P.R., Filiala Cluj, după criterii și cu mijloace științifice riguroase și precise. Astfel se va stabili adevărata semnificație a tuturor elementelor și amănunțelor, ce adesea au o deosebită importanță documentară: epigrafia va aduce pietre și cărămizi scrise de bună calitate la edificiul științific al istoriei provinciale și la cunoașterea cât mai temeinică a dezvoltării societății pe teritoriul țării în perioada ocupației romane a Daciei.

MATÉRIAUX ÉPIGRAPHIQUES DE L'EST DE LA DACIE

(Résumé)

En relevant le caractère surtout militaire de l'occupation romaine de la Dacie — qui résulte du grand nombre des troupes stationnées ici — et la richesse remarquable du matériel archéologique-épigraphique, on observe que la zone de nord-est de la province carpathique, où la vie romaine se développait autour des camps (castella) des troupes auxiliaires, possède moins de restes épigraphiques que la zone centrale des grandes villes (Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa etc.). La plupart des inscriptions trouvées dans l'est de la Dacie appartiennent aux éléments militaires qui étaient les privilégiés du régime romain.

1. — Cristești, HERMEROS LAI (*Klio*, XI p. 504) et ... IDARIVS F (Floca, *Colect. arh.*, Tg. Mureș, p. 15) forment une seule pièce: *Hermeros lapidarius f(ecit)*.

2. — Autel votif, Paulovics, *Dacia*, p. 96, fig. 58a (= *Klio*, XI 503), doit être lu *Marti Auf[g(usto)] / Q. Caeci[l]i/us Ca[eci]lianus*.

3. — Sărățeni, inscriptions ignorées des épigraphistes, dans la revue *Parnassusi Időtöltés*, VI 1800, p. 3 AELIA MARIA, peut-être *Ael(ia) Ianuaria(?)*. Les briques avec l'estampille P.A.D. sont probablement de la C(ohors) P(rima) AL(pinorum)?

4. — Inlăceni, autel votif, *ErdMúz.* XXIII 1906, p. 132 *pro sal(ute) et incolum(itate) P. D. / Nepot(is?) praef(ecti) / coh. IIII Hisp. / D(omo?) R(oma?) et Gest(iae?) / Valent(inae?) eius(sive V.S.)*.

5. — *ErdMúz.*, 1906, 133: *Dianae Aug(ustae) / sacrum / T. Ael(ius) Crescentian(us) praef coh. IIII Hisp.*

6. — Autel votif, Paulovics, *Dacia*, p. 47, fig. 8: *I.O.M. / Eros Zotici / (servus?) sig(illarius?) — illator(?)*.

7. — Fragment de dalle funéraire, trouvé dans le fondement de l'église calviniste à Tg. Mureș: *D. [M.] / M. Fabius / vet(eranus) coh(ortis) V[. vix(it) an]nos LXIII, I / fili P. Ael(ius) M[. . . . et] / Dionysia I[. . . .] / P. Ael. Quintu[s . . . patri . .] / h(ic) s(itus) [e(st)]*.

8. — Autel votif (de Germisara?), dans la collection A. Filimon, Tg. Mureș: *Silvanis et Silvano Cam/pest(ribus) pro<pro>sal(ute) Bocini (?) Fr/onto pater*.

On souligne à la fin la nécessité de reviser tout le matériel épigraphique fragmentaire ou de lecture douteuse, dont la valeur documentaire est généralement reconnue.